

ԱՐՈՒԵՍՏ ԳՐԱԲԱՐ ՔԵՐԹՈՒԹԵԱՆ ԱԼԻՇԱՆԻ¹

Ալիշան էր իսկատիպ հանրագիտակ, երանելի տիպ մշակի, յորում սակաւագիւտ երջանկութեամբ ի դէպ եկին եւ ի միում կիտի ներանձնացան արուեստագէտ նրբահայեաց եւ խրոխտաշունչ, գիտնական նախանձախնդիր եւ բազմագիտակ, եւ կրաւնաւոր՝ խորագոյնս հաւատացեալ: Եւ ոչ էին զուտ եւ անխառն ի նմին երբեակ հայեացք ընդ աշխարհ, այլ² համադրեալք այնպէս, զի իբրեւ բանաստեղծն խաւսէր, կրաւնաւոր եւ գիտնական ձայնակիցք լինէին նմա, գիտնական զգիտումն եւ զքննութիւն իւր ընդ գրով արկանէր, ոգեշնչումն բանաստեղծական եւ հայեցումն կրաւնագգեաց միաբան ուղեկիցք լինէին նմա: Ո՞չ ապաքէն, Ալիշան ինքնին էր ինքնաբաւ միաբանութիւն ի միաբանութեան: Համեստագոյն տիպար կաճառականի, որ անձամբ էր կաճառլուսակերտ: Հայելի անշրջանակ, յոր հայեցեալ՝ ազգ մի համաւրէն զինքն ճանաչէ եւ զգենու զհպարտութիւն վասն փառաւոր անցելոյ իւրոյ: Է «հայրենեաց սրբազան զգացման մեծ վառարան»³, որ ջեռուցանէ եւ զոգիսն, վառէ զինու առ ինքն մատուցելոց ա-

1 Յաւդուածս այս եւս հոգայ համարէն պահպանել զկերպ գրառութեան նախնեաց մերոց՝ որչափ կար է կանգնել զձեւս հնագոյնս: Ուղեցոյց սկըգրումք եւ հիմնաւորումք գտանին ի մատենի ինքնագրիս «Նոր յայտածուում է մշտոցեան ուղղագրութիւնը», Երեւան 2018:

2 Հնագոյն ձեռագիր վկայութիւնք հաւաստեն, զի դատագիր էր նախնի հաւատարմագոյն ձեւ քառիցս «այլ, գայլ, փայլ, սայլ, զմայլ, նշոյլ, բոյլ, թոյլ, ձոյլ» եւ առ հասարակ որոց յանգ ելեալ է հնչակցութեամբն «-յլ»: Այսաւր գոն քառագոյգք, յորս մի պահպանէ զհնագոյն կերպ գրութեան իւրոյ՝ մառախուղ-մառախլապատ, աղ-անալի, խուղ-խլանալ, ջիղ-ջիլ, փաղփիւն-փայլ եւ այլն:

3 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, *Յուշիկք հայրենեաց Հայոց*, հատոր Ա., Վնենտիկ 1869, 20:

մենեցուն, եւ որոյ կայծից թռուցելոց կար է հասանել ի սիրտս Հայկակաց⁴, եթէ նոքին բաց իցեն ընդունել զնոսին:

Ի գրականութեան Հայոց Ալիշան ոչ եւեթ հարթեաց զուղի վիպադաւանութեան⁵, որ ի լեզու այլոց կոչի *romantism*, այլ եւ ինքեամբ եղեւ գաղափարական եւ նախանձելի անձն անաւրինակ վիպին այնորիկ, զոր գրեաց սեպհական կենաւք եւ գործովք եւ ետ զճշմարիտ աւրինակ ուսուցչի, պատմաբանի, հայկաբանի, հետախուզի, ի ձեռն որոց մարթէր ընդարձակել զինքնաճանաչման եզերտիս⁶ ժողովրդեան: Եւ նախ քան զամենայն արդարեւ եղեւ իսկատիպ բանաստեղծ, սանդուղք ոգեկուռ, ընդ որս մարթի ելանել ազգ մի առ ի պայքարել վասն հայրենեաց, կառուցանել զհայրենիս եւ բարձրանալ յոլորտս ոգեղինութեան: Ոչ եւեթ եղեւ ռահվիրայ նորոյ շարժման, այլ եւ ձեռն հարկ փորձել զքանքար իւր յամենայն սեռս, յոճս, ի կերպաւորմունս գեղարուեստական յղացմանց: Զկարի ճշմարիտ բնութագիր քնարերգութեան Ալիշանի գտանեմք յէջս Արշակայ Զօպանեանց, որ հաւաստէ, զի երգ նորին է վեհագոյն, ճոխագոյն, հզաւրագոյն, քան զամենայն երգս արձակեալս ի քնարէ Հայոց, այլ եւ է յոյժ բազմազան: Զի Շնորհալի, Նարեկացի, Խորենացի, Թլկուրանցի, Եղիշէ եւ Պլուզ ի նմա միաբանեալ են զձայնս իւրեանց՝ եղբայրակցելով ընդ հնչիւնս տաւղաց Պետրարկայի, Լամարթինի, Միլթոնի, Հիւգոյի, Բայրոնի: Եւ ձայն Ալիշանի, որ է միանգամայն բորբոք, միամիտ, դիւցազնական, քնքոյշ եւ վսեմական, բխէ ի խորուստ հոգւոյն նորին եւ ամենեւին է ինքնուրոյն⁷:

Ակնյայտաւրէն փայլէ⁸ նա զանազանութեամբ քանքարի իւրոյ, ի քնարի նորին բարեյարմարեալ⁹ են ամենայն աղիքն¹⁰ քնարերգութեան Հայոց, բանաստեղծական աշխարհայեցումն նորա կերպաւորի ի տաղաչափական բազմակերպութեան եւ թուի ի նմա համաւրէն խտացեալք են եղանակք, կերպք, դարձուածք

4 Հայկակ՝ անուն պատանւոյն, որ է նշանակ նորոյ սերնդեան Հայոց, ընդ որ գրուցէ եւ առ որ նուիրեալ են յուշիկք հայրենեաց Ալիշանի:

5 Վիպադաւանութիւն, որ եւ վիպապաշտութիւն անուանեն:

6 Եզերտի՝ այլաւրէն կոչի հորիզոն:

7 ԶՕՊԱՆԵԱՆ Ա., Դէմքեր. Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, ի Անահիտ, հանդէս ամսաւրեան, Փարիզ 1902, քիւ 4, 74:

8 Վասն այսորիկ տե՛ս ի ծանաթագրութեան որ ընդ թուով 2:

9 Բարեյարմարեալ՝ վայելչաւրէն միաբանեալ:

10 Աղիք՝ լար կամ թել նուագարանի:

ստեղծաբանութեան¹¹ Հայոց, որք թէ եւ ոչ իսկ մշակեալք են ցբիւրեղացումն, այնու ամենայնիւ կարի լայնածիր առնեն զթեւահարումն քերթողի, եւ զերգ նորին կարի բազմաձայն հնչեցուցանեն: Թուի՝ ոչ եւ եթ ձայնք բանաստեղծաց անցելոց լուան ի նուագարանէ Ալիշանի, այլ եւ հնչիւնք ամենայն, զորս հանդերձելոց էին երգել քերթողք ըստ ինքենէ՝ ժառանգեալ զաղի ինչ ի լայնալիճ քնարէն:

Մինչ «Երգովի հանգրուանաց»¹² զգեղատեսիլ հովուերգութիւն իւր սրնգէր Ալիշան վասն պարզ կենաց գեղջ, վասն բնութեան, տուարածի, գառանց, վասն գետոյն, որ զքար ալիւրահոս պտտէ, արձագանգ հնչիւնից նորին ցոլացին ի «Նոր տաղս»¹³ Մեծարենցի, «Երգոյն Հացի»¹⁴ Վարուժանի՝ բարձրացուցանելով զհովուերգութիւն¹⁵ եւ զերգ խորհրդանշային ի կատարելութիւն: Թուի զգեղազիտութիւնք մեծարենցեան հովուերգութեան, վարուժանեան հացերգութեան աստի առնուն սկիզբն իւրեանց, վտականան յառուիցն՝ որոց ծաւալացեալ է ի գագաթանց ալիւշանեան բարձանց: Այլ ոչ խաւսիմք զերգոյն հայրենասիրութեան, զորոյ յորձանս ի նոր գրականութեան Հայոց ետ Ալիշան իւրով բխմամբ:

Ոչ է յանկարծադէպ գիւտ ծանալթ ելեւիջի իրիմն¹⁶ կամ հիւսուածոյ իրիք ի բանատողս Ալիշանի, զորս յետագայ բանաստեղծի ուրումն արարեալ է: Տիպ ասացելոյն է քերթուածն խորագրեալ «Առ ժամանակ», որ է պայծառ ցոլացումն իմաստասիրական քնարերգութեան, թուի սահմանմամբ եւ յղացմամբն իւրով պարզորոշ կերպիւ յիշեցուցանէ զբանաստեղծութիւն¹⁷ Համոյի Սահեանց, որ յորդոր կարգայր առ ժամանակ՝ առնուլ զինքն ի թեւս եւ տանել ընդ իւր, այլ եւ ի խորս միանգամայն բացայայտէ զհարազատութիւն ժամանակագրական եւ իմաս-

11 Ստեղծաբանութիւն՝ քանաստեղծութիւն, ստեղծագործութիւն:

12 «Երգի հանգրուանաց»՝ կանխագոյն շար քերթուածոց Ալիշանի, յարինեալ ի թուին 1840:

13 «Նոր տաղեր», Մ. Մեծարենց, 1907:

14 «Հացին երգք», Գ. Վարուժան, 1921:

15 Հովուերգութիւն՝ յուն. εἰδύλλιον, լատ. idyllium:

16 Իրիմն՝ է վերստին կանգնեալ ձեւ սեռական հոլովի դերանունն «իմն», ի գործ ածեալ ընդ ձեռն «իրիմ»: Տե՛ս ԱՅԱՌԵՍԱՆ ՀՐԱՉԵԱՅ, «Հիսկատար քերականութիւն Հայոց լեզուի», հատոր 2, Երեւան 1954, 410:

17 Ակնարկեմ զքերթուածոյ «Տար ինձ ժամանակ»:

տասիրական ընդ Ալիշան եւ ընդ Յովհաննէս Թումանեանց՝ որոյ ըմբռնեալ է զհոգի մարդկային որպէս զգոյ անմահ եւ յարակայ ընդ մեծի հոգւոյն տիեզերաց ի հոսանս հազարամաց¹⁸: Արդ բեւեմ զչորս տողս եւեթ.

...Տա՛ր ժամանակ, ի յաւիտեանն տա՛ր զիս.
Երթամ խաղամ ընդ անապառս ընդ աղիս.
Եւ մինչ մաշոդդ հանուրց մաշիս եւ դու անդ՝
Սիրտս այս կեցցե՛՛ անմաշ, անմահ, անվկանդ¹⁹:

«Առ ժամանակ» (1853)

Եւ իբրեւ Վարուժան ի սափորի իւրում²⁰ յինքնաբուխն աղբերէ Ալիշանի բերելոց է զչիթս «հրաժորան երակաց» արեւու²¹, Թումանեանց բերցէ ընդ իւր զոգեղէն եւ զըմբռնելի երակս բըխմանն այնորիկ²²: Զերկոսին բանաստեղծս մարթեմք ի տողս Ալիշանի ճանաչել.

Յիշեա՛ զի մի սիրտ է քեզ,
Եւ ստեղծողիդ գայն պարտիս,
Սափոր սիրոյ հրաժորան,
Կարկա՛ն հաստչին գոր ունիս²³:

Եւ կշռոյթ վեհագունից գործոց Յովհաննու Թումանեանց, յորպիսեաց է բանաստեղծութիւն «Հայրենիքիս հետ», եւ մեղեդի

18 Վասն քառերկի Յովհաննու Թումանեանց «Հազար տարով, հազար դարով»:

19 Անվկանդ՝ անվնաս, անխորտակ:

20 ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ, Գողգոթայի ծաղիկներ, «Լոյսը»:

Սիրտըս սափորն է դատարկ,
Ու ես կերթամ դէպի աղբե՛ւրը լոյսին

21 ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ, Հացին երգը, «Հերկեր»:

...Արեւն արդէն կը հոսէ իր երակներն հրաժորան
Ականւներուն նորաբաց արգանդին մէջ հոտեւան:

22 ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հատոր Ա., Երեւան 1988, 104:

Եւ այդ սիրտը քեզ չի տուած
Որ դու մաշես ամէն ար,
Այնտեղ պիտի ապրի աստուած,
Ոչ թէ ցաւեր նորանոր:

23 ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, Նուագէ, հատոր Բ., Վեներիկ 1857, 131: «Սիրտ տուրք եւ հոգի խոնարհ» (1850):

եւ նշաւակ նոցին անդէն իսկ ոչ սոսկ երեւոյթք են արծարծման կայծից թափելոց ի սրտէ Ալիշանի, այդ եւ են կատարեալ երեւակումն յետագայ բիւրեղացման կերպից բանահիւսման նորին: Զասացեալս զայս հաստատեսցեն տողք ընտրեալք ի քերթուածոյն «Պատասխանի առ Բերթող» (յորում տարերաց ստորին հայերէնի սպրդեալ է), որոյ կառուցեալ է նովին կշռութիւ եւ ոտիւք եւ զգեցեալ է զնոյն հանդիսաւոր եղանակ նիւթոյ, որովք թուամանեանց զկնի վաթսուսից ամաց ստեղծցէ գտեսիլ ապայից հայրենեաց՝ յուսացեալ, զի նա լինելոց է երկիրն՝ յոր տենչասցին հոգիքն «լուսապայծառ», եւ փառք որոյ երգեսցի միայն անեղծ շրթամբք եւեթ:

Եւ ո՞ր ուսար անեծք²⁴ կարդալ եւ արհնութիւն պահանջել,
...Զկայծն ի մոխրի հեղձուցանել եւ ջերմութեան ակն ունել...
Ապողոնեան կապարն ի յուս՝ մանկունք Բերթողք աղեղանց,
Երգեցէ՛ք երգ դիւցազնեայ, երգ հայրենի, երգ գորով:
Եւ քէ մերկուռ երաժշտաց խոնջին ստեղծումք հնգածղի...
Տատանեսցին հայկեան բամբուռնք ի սոյդ²⁵ հողմոյ հայրենոյ.
Յագդման ձայնին գերդ վարդամատն յարշալուսոյն շղարշից՝
Աստեղաշկունք եւ հրագիսակք հոսեսցին հոյդ²⁶ Հայկազնեայց...
...Անդ հուս ի վայրն անմեղութեան՝ անմեղ դիմակք տարփալիք
Յեղեմածին ծաղկանց պսակ ձեզ եւ իմեանց հիւսեսցեն.
Ո՛հ, գորայտիսի եւ գեթերին առջի՛ք ճաշակ անդ ի Հայս.
Անդ յայն երկիր մախնի մարդկան, յերկիր վեհից եւ սրբոց...

Եւ թէ թումանեանց կենաւք իւրովք, բազմաղի քնարերգութեամբ իւրով եւ բերմամբն պատմական առարկայական պարագայից արդարեւ վաստակեալ է զկոչումն բանաստեղծի ամենայն Հայոց, ապա ստեղծաբանական լայնածիր պարագրութեամբ իւրով եւ նա՛ եւ դասական լեզուաւ հանուրց Հայոց Ալիշան իսկ է իրաւ բանաստեղծ ամենայն Հայոց: Ալիշան էր խտացուցիչ ամենայն գրական սեռից, ոճոց եւ արդէն իսկ սկզբնաւորէր զնոր գրականութիւն Հայոց, որ ի ձեռն լեզուի դասականի մնայր կուռ եւ միասնական՝ զերծ յարեւմտից եւ յարեւելից տեղորոշչացն յաշխարհագրական բաժանարարաց:

24 Պարտէր ածել ի գործ գիայցական բառի «անեծք», այդ ոչ սրբագրեցի:

25 Ի բնաւրիմակի՝ «սոյդ»:

26 Ի բնաւրիմակի՝ «հոյդ»:

ԼԵԶՈՒ Է ՀԱՄԱԼԻՐ ԳՈՐԾԵԱՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

Նշաւակ իմոյս զեկուցմանս այսորիկ է արուեստ քերթու-
թեան Ալիշանի ի գրաբար քերթուածս, ուստի՝ նիւթք տեսու-
թեան իմոյ իցեն իւրակերտ դարձուածք, արուեստ բառաստեղ-
ծութեան, ճաշակ բառընտրութեան, ճարտարութիւն ոճոյ, հնարք
պատկերակերտութեան, զորս յատկապէս դասական լեզուի ընձե-
ռեալ է Ալիշանի, եւ թէ եւ ոճ բխէ ի մարդոյ, այնու հանդերձ
կախեալ է ի լրակազմէ²⁷ գործեացն այնոցիկ, զորս ի կիր արկա-
նէ քերթող՝ առ ի կերպարանել զմիտս եւ զգաղափարս իւր։ Ի
միջի այդոց Ալիշանն նոյն իսկ է բացառիկ քերթողն, որոյ քնա-
րերգութիւն իցէ խնդրեալ առարկայն իսկ միջգիտակարգային
հետազաւտութեան՝ լեզուաբանական եւ գրականագիտական միան-
գամայն, զի զհնարաւորութիւն ընդձեռնէ²⁸ զառարկայական բաղդա-
տութեան գուգաց ստեղծաբանութեանց եւ լեզուամտածողու-
թեանց միոյ եւ նորին անձին, ուստի եւ զառիթ տայ բացայայտել
զառաւելութիւնն եւ զթերիսն լրակազմաց երկոցունց լեզուաց՝
դասականի եւ առժամայն գրականացելոյն. սա իցէ մի ի նիւթոց
քննութեան իմոյ, զոր արարից ի տեսանելի ապայի։ Հիմն քնա-
րերգութեան է կատարելութիւն առանձնական յատկութեանց լե-
զուի, որք շնորհեն զբարեհնչութիւն, զկշռոյթ, զպատկերալից
հնչիմաստ բանատողի։ Վասն որոյ դասական լեզու է անկապտելի
պարագայ եւ էական յատկանիշ առարկայի քննութեանս այսորիկ։

Զի չէ հնար միով զեկուցմամբ ամփոփել զարուեստ քեր-
թութեան, կամ ցուցանել զսահմանս գեղարուեստի եւ զկշռու-
թիւն բանարուեստի քերթողի, եւ զի չէ հարկ քննել զծով հա-
մայն՝ ի ճանաչել զքնութիւն եւ զտարբերաբանութիւն նորին, վե-
րաբերեմ այսր զոչ լիացուցիչ շար էական եւ բնորոշ յատկու-
թեանց ալիշանեան քնարի, զոր իմ նկատեալ է ի սուղ միջոցի
քննութեան, ջանայցեմ սակաւութ քերթուածովք զատուցեալ
ընտրութեամբ բացայայտել զփունջ սոսկ արժանեաց քնարերգու-
թեան Ալիշանի։ Թէ եւ ի գրականագիտութեան Հայոց խանդի
վառմամբ եւ նախանձայուզութեամբ խորագոյնս քննութեան ա-
ռեալ է զշար երգոց Նահապետի, եւ ապաքէն պարագայք սորին
պարզ եւ իմանալի են, այնու հանդերձ Ալիշանի աւանդեալ է
զժառանգութիւն ազգային քերթողութեան առաւել ուշադրաւ,

27 Լրակազմ՝ լատ. complexi:

28 Ընդձեռնել՝ նախնի ձեւ բառիս «ընձեռնել»:

քան զերգս Նահապետի, զորոյ զխորագոյն ուսումնասիրութիւն իւր ի դէպ է եւ անկ է ծաւալել: Յարդարութիւն պարտիմք ասել, զի գրականագիտաց ոչ է ամենեւին անտես արարեալ զգրաբար բանաստեղծութիւն Ալիշանի: Սակայն չեն այնոքիկ պատշաճ տեսութիւնք արուեստի Ալիշանի, այլ առաւելապէս փութանցիկ պատմողական նկարագրութիւնք են բանաստեղծութեանց ըստ բովանդակութեան, որպէս են աշխատութիւնք Արսենայ Տէրտէրեանց, Սուրենի Շտրկեանց, Եդուարդայ Զրբաշեանց եւ այլոց:

Արշակ Զօպանեանց արուեստագիտական եւ արուեստաբանական հայեցիւք դիտէ զարուեստ Ալիշանի եւ իրաւ զճշմարիտ բնութագիր տայ քնարերգութեան նորին, զի զկուտումն պաշտէ հարուստ եւ մեծաշունդ բառից, զեւեւելսն շառաչաձայն տողից զմիմեամբք թաւալող աղեաց հանգունակ, կարի սիրէ զպատկերաց շեղջեղջումն՝ թող թէ խառնափնթոր դիզացող²⁹: Յաճախ ի կիր արկանէ զնմանաձայնութիւն, զտառից կրկնութիւն, զբառախաղս ստէպ գործածէ: Եւ են քերթուածք Ալիշանի, որոց լծորդք³⁰ չիք ի գրականութեան հայոց, անդ գերագոյն բանաստեղծութիւն ամբառնայ, յորում մտածումն եւ ձեւ զուգաչափ ազնիւք են, բարձունք եւ հզաւրք, որք լսելի առնեն զչեչտ եբրայեցի մարգարէիցն³¹: Այդ եւ ինտրա սեղմ, սակայն տիպական արժեւորմամբ հաւաստէ, զի զգայնութիւն եւ աւիւն Ալիշանի առաւել մեծատարած են, քան զայդոյ քերթողի, եւ զի լեզուի նորին է անաւրինակ ճոխութիւն լեզուին Բագրատունւոյ, եւ է ինքնին բիւրիմաստ, բիւրաշունչ, բիւրապատկեր, եւ զի լեզու ճոխագոյն՝ է միջոց անբաւ բազմակերպութեանց առ ի յայտ բերել զխանդաղատանս նորին: Բառք նորա պատկերալիցք են եւ մեծավայելուչք: Այդ չափք, զորս նորա ի կիր արկեալ են, նոր են ի մատենագրութեան Հայոց, սակաւք ի նոցանէ անձնականք եւ զեղեցիկք (5-7, 4-4-9): Ինտրա ստէպ առաւել ճաշակաւոր բանաստեղծ վարկանի գԱլիշան, քան զնարեկացի³²:

29 Դիզացող՝ որ ի դէգ փոխի, անորոշ՝ դիզանալ:

30 Լծորդ՝ համագաւր, համարժանք:

31 ԶՕՊԱՆԵԱՆ ԱՐՇ., Դէմքեր. Ղ. Ալիշան, ի Անահիտ, Փարիզ 1902, թիւ 4, 69-80: <https://arar.sci.am/dlibra/publication/12761/edition/11328/content>

32 ԻՆՏՐԱ, Գրական դէմքեր, Ղեւոնդ Ալիշան, Հոփին ճայըն, հատոր Բ., Նրեւան 2014, 144-147:

Պարտիմք հակառակ կալ կարծեացն այնոցիկ³³, որք միաբան պնդեն, զի գլխաւորապէս խոչընդոտք յառաջադիմութեան եւ զարգացման գրականութեան Հայոց էին լեզու դասական, զոր կոչեմք «գրաբար», եւ դասականութիւն, որ յալոյց կոչի classicism, եւ թէ գրականութիւն ազատագրեցաւ ոչ եւ եթ եղծանելով զկարծրացեալ կապանսն դասականութեան եւ ընտրելով զնոր անձինս եւ զնիւթս արդեան, այլ եւ արարեալ զնոյն յատկապէս եւ բացառապէս աշխարհաբարաւ: Համոզումն իմ է, զի ոչ եւ եթ հնար էր, այլ եւ պարտ իսկ էր նովին դասական լեզուաւ ստեղծանել զգրականութիւն ամենեւին նոր, որ արդեան նիւթով իւրով, դիպաց ուշագրաւ շարով, յասպարէզ ածեալ զանձինս նոր՝ մարթէր գրաւել զսիրտս եւ զուշս նորոյ սերնդեան: Շատ էր գրականութեան նիւթոյ փոփոխումն սոսկ, զի լեզու ազգային հանապազ յինքեան ունի զկար առ ի ցուցանել զինքն յամենայն ձեւս, յարտայայտութիւնս եւ ի կայս իրաց: Ալիշան ինքն եղծանէ զկարծրատիպն զայն գրաբարագիր քերթուածովք իւրովք, որք ոչ եւ եթ բերին զնոր շնչառութիւն ի գրական անդաստան Հայոց, այլ եւ եղեն աղբեր ոգեշնչութեան գալեաց սերնդոց բանաստեղծաց: Քերթուածք Ալիշանի իսկ ցուցին, զի գրաբար՝ է զաւրաւոր գրական լեզու կենդանի առ ի ցոլացուցանել զշունչ ժամանակի, բացայայտել զվիպադաւան մտածողութիւն քերթողի եւ զուզմաշունչ ոգի նորին: Եւ գրաբար բանաստեղծութիւնք միահաղոյն հաստատեն, զի ինքեանք ոչ եւ եթ զիջանեն աշխարհաբար քերթուածոց ըստ ծաւալի ըմբռնման, այլ եւ գեր ի վերոյ աշխարհաբար բանաստեղծութեանց շողան ինքեանք ներուսակ ազատութեամբ իւրեանց:

«Բամ փորտոտան» բառիւքն առաջնովք յայտնի քերթուածն («Երգ ու գնացք գաւրացն Հայոց ընդ Վահանայ Մամիկոնեան»), որոյ նա՛ եւ փոխեալ է յերգ սիրելի ժողովրդեան, խորհրդով եւ ձեւով իւրով է քաջ ցուցիչ այնր ճշմարտութեան: Քերթուածն աւերինակաւ բարձրագոյն ռազմարուեստի Հայոց՝ պարտէր ոգեշնչել սերնդոց Հայոց եւ կոչել ի գէն վասն ազատագրութեան հայրենեաց, եւ մտաց յղացք Ալիշանի յընթացս շարագրութեան ռազ-

33 ԹԱՆԱՆԵԱՆ Գ., *Ղեւոնդ Ալիշանի փիլիսոփայական եւ մանկավարժական հայեացքները*, ի *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2011, քիւ 3, 145-146: ԶԲԱՇԵԱՆ ԵՒ., *Ղեւոնդ Ալիշանի «Երգք նահապետի» քանաստեղծական շարքը եւ նրա գեղարուեստական միասնութիւնը*, ի *Բանբեր Երեւանի համալսարանի*, Երեւան 1982, քիւ Բ (Խէ), 24 եւ այլք:

մաշունչ երգոյն գծանկարչաւրէն կերպարանեն զյառաջամուկս երթ
զաւրացն Վահանայ, զի Ալիշան ոչ եւ եթ բառիւք, տողիւք, կոչ-
մամբք զընթերցողս հաղորդ առնէ երթի եւ գնացից քաջաց, այդ
եւ կենդանագրէ գշար եւ զկարգաւորութիւն զաւրաց եւ զկերպ ըն-
թացից նոցին, գոգցես Ալիշան արտաքնայարդար ձեւաւորմամբն
քերթուածոյ եւս երեւակայութեան ընթերցողաց միահաղոյն տայ
զկենդանի պատկեր ռազմերթի, զմտառելի մարտավարական քար-
տէզ: Զի վանգից³⁴ եւ ոտից կրճատումն յիւրաքանչիւր յաջորդի
տողի՝ կառուցանէ գեռանկիւնածեւ դասաւորութիւն զաւրաց ի
թեւոց ընդ հուպ ի կիզակէտն յառաջամուկս: Շնորհիւ հետ զհետէ
կրճատման բանատողից լսելի է որպէս գնացեալ երազանան քայլք՝
սկսեալ ի վեշտասանաց քայլից ցքառատրոփիւն: Այդ որպիսի՝
հմտութեամբ ընդ տողս ընտիր բառիւք հնչեցուցանէ զհամազարկ
դոփիւնս գնացից, եւ որպէ՛ս տաղաչափական բազմակերպութեամբ
եւ շեշտիւք գոյանայ ուրոյն կշռոյթ բանաստեղծութեան, որ վերա-
ծէ գքերթուած ի ռազմերդ ինքնաւրինակ համայն քնարերգու-
թեան Հայոց, այդ եւ ի խորոց հազարամեկաց վերստին կանգնէ
զուզմապար ինչ ի տարածութեան բանի: Եւ իմանալի է, զի լեզու
դասական իսկ զամենայն հնարս շնորհէ: Եւ յստակ է, զի Ալիշան
գլխաւ դնէ նաեւ ի վերայ ձեւոյն բանաստեղծութեան, որոյ ոչ
երբեք պարտ է դառնալ նպատակ ինքեան, եւ ցայն վայր ընդու-
նելի է՝ մինչ տակաւին ծառայէ բովանդակութեան:

Այո՛, զջանս եւ զգգունս պահանջէր ուսուցումն դասական
լեզուի, եթէ նովին պարտ էր ստեղծանել զնոր գրականութիւն՝
ազատ ի շղթայից մտածողութեան նախնեաց դարուց: Եւ, ապա-
քէն, լեզու գրական, գիտական, կրթական, քաղաքակրթական հա-
նապազ պահանջէ զջանս: Աղետալի եղեւ պնդումն, թէ գրաբար
անիմանալի էր ժողովուրդեան, այսու պնդմամբ իսկ կառուցինն
զպատնէշ ամրակուռ ընդ ժողովուրդ եւ ընդ լեզու իւր ազգային:
Այսաւր արցախցի, կուժայրեցի աշակերտք, իբրեւ զուսումն լե-
զուի Հայոց սկսանին, ստիպին մեծամեծ խոչընդոտս յաղթահա-
րել, քան զոր առնելոց էին աշակերտք առ յուսանել զգրաբար
յԺԹ. դարուն: Ի սկզբանէ ուսուցումն աշխարհաբարի եւս պա-
հանջէր յաշակերտաց զյաղթահարումն կրկնոց պատնիշից, նախ՝
հարկ էր ուսանել գրել որպէս խաւսէինն, ապա՝ պարտէին խաւ-
սել որպէս գրէինն, քան զի կանոնարկեալ եւ գրականացեալ լե-

34 Վանգ՝ նախնի ստոյգ ձեւ բառի «վանկ»:

զու չէր ամենեւին բարբառն այն, որով զմիտս եւ զգաղափարս իւրեանց յայտնէին միմեանց:

Արդարեւ այժմ գաշխարհաբար քերթուածս Ալիշանի աշակերտք ընթեռնուն նոյնչափ դժուարութեամբ, որչափ զգրաբար քնարերգութիւն նորին, այդ եւ ստէպ գրականագէտք իսկ ոչ դիւրաւ տարորոշեն զգրաբար բանաստեղծութիւն Ալիշանի յաշխարհաբարենէ³⁵: Արդե՞ք սոսկ ի պատմութեան գրականութեան է հանգրուան քնարերգութեան Ալիշանի, թէ՞ պարտիմք առարկայաբար ծանուցանել աշակերտաց զստեղծաբանութիւն նորա եւ ոչ թռուցիկ կերպիւ եւ եթ անծանս³⁶ խաւսել վասն մեծութեան Ալիշանի: Չէ տարակոյս ինչ, զի մեծագաւրք եւ անպարագրելիք են գործք Ալիշանի, այդ հարցումն յառաջանայ վասն ո՞յց իցեն մեծարժանք: Արդեւք վասն գրականագիտա՞ց եւ եթ: Ստիպիմք ընդունել, զի ստեղծագործութիւն Ալիշանի յայսմ աւուր եւ այսմ պատանութեան չտայ ինչ, եւ որչափ այդ սիրտ հայրենանուէր անդ բաբախէ, եւ որչափ այդ գաղափարք նորին անհրաժեշտք իցեն եւ աստանաւր, նոքա անհաղորդ են աշակերտաց եւ երիտասարդաց, վասն զի մեծաւ մասամբ եւ մեծաւ զեղարուեստական կշռով իւրեանց են ծնունդ դասական լեզուին:

Եւ է եւս ճշմարտութիւն, զի չիցէ հնար անաղաւաղ փոխադրել զգրաբար քերթուածս Ալիշանի յաշխարհաբար: Անդ ոչ այնչափ քերականութիւն դասական լեզուի է խրթին, որչափ բառք եւ դարձուածք Հայոց առթեն գերեւոյթ խրթնութեան՝ յո-

35 Ի յաւդուածոյ միում Եդ. Զրբաշեանց խաւսի զանատրագիր բանաստեղծութենէ տպագրեալ ի «Բագմավիպ»ի ի թուին 1849 «Նահապետն ի Մասեաց շուքն է քնել» խորագրով, եւ թիւրապէս վարկանի, զի գրաբարագիր Բերքուած է այն, եւ թէ նոյն հնչէ որպէս արձագանգ յառաջագոյն քան զսա տպագրեալ Բերքուածոյ ի նմին հանդիսի՝ «Մասիսու սարեր», ընդ որով արդէն իցէ ձեռն նորահնար Նահապետի: Այդ լեզու Բերքուածոյն այնորիկ էր միջինհայերենագգեաց աշխարհաբար՝ ի խորագրէ իսկ սկսեալ ցճես Բերականակամս՝ «աչերոյս», «սարեր», «որուն», ցշաղկապս միջին հայերէնի՝ «գէտ», «քանց», ցոսմկարէն քառն «ջուխտակ»: <https://arar.sci-am/dlibra/publication/3421/edition/2911/content>

ԶՐԲԱՇԵԱՆ ԵԴ., *Ղեւնդ Ալիշանի «Երգք Նահապետի» բանաստեղծական շարքը եւ նրա գեղարուեստական միասնութիւնը*, ի Բանբեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան 1982, թիւ Բ (Խէ), 33-34: http://ysu.am/files/03Ed_Jrbashyan.pdf

36 Անծանս՝ մակրայ՝ անծանաւարար, յածականէն «անծան» (հեղինակային):

րոց զեղչեաց յինքենէ աշխարհաբար՝ գոհացեալ աղքատ նշանիւք ստորնուլք: Մինչ դեռ բառք Ալիշանի միանգամայն են եւ պարտին լինել նշանք ամենայն կայից լեզուի Հայոց, եւ ի դէպ է զընտրեալ փոռնջ գրաբար քերթուածոց Ալիշանի ամփոփել ի դասագիրս գրականութեան՝ ի սեպհականութիւն նորոյ սերնդեան եւ ի ճոխացումն արդեան լեզուի Հայոց: Եւ թէպէտ ինձէն եւս իմ փորձս ինչ արկեալ է սակաւ ինչ ի քերթուածոց նորա յաշխարհաբար փոխադրել, այդ հաւաստեմ, զի չէ հնար անկորուստ թարգմանել զմեծ մասն քերթուածոց նորա, եւ չէ իսկ պարտ, զի թարգմանեալ մարթեմք ըմբռնել զիմաստս լոկ, մինչ հնչումն բառից ազդ առնէ զառաւելն, քան զիմաստսն, որք եւ եթ են նոցին, եւ թարգմանաբար յակամայս փլուզցի դաշնահունչ, ձեռակերտ յաւրինուածն այն՝ ինքնատիպ կշռութեամբն շարամանեալ: Վասն որոյ համարեմ, զի առ այս ժամ շատ է սոսկ ընդ տողիւք քերթուածոց պատշաճաւրէն ծանուցանել զնշանակութենէ բառից եւեթ՝ առ ի դարձուցանել զնոսա ի միտս եւ ոչ յաւիտեանս համարացուցանել զնոսա ընդ բառիւք եւ ընդ նախադասութեամբք արդեան լեզուի: Զատուցեալ տողքս՝ ի վկայութիւն ասացելոյս.

Զի՞նչ իցեմ կեանք մարդոյ յովտիս³⁷ անձկութեան...

Առասպել՝ յաւուրց նախնեաց առարկեալ,

Եղծանելով առեղծանէ եւ ոչ ոք...

...Ցաւդ ցայգական անդիմական արեւու...

...Նետ, որ գերծումն աղեղանէմ խնդրէ յար

Եւ գերծանի եւ չդառնայ յաւիտեան...³⁸

Լեզու դասական ինքնին է հաստիչ, ապա եւ բացայայտիչ սեպհական ծածկագրութեանց: Եւ իբրեւ մոռանամք զհոյակերտ բառս եւ զմանուածս բանի եւ ստիպիմք հատուցանել նոցա պարզունակագոյն բառիւք իմանալեալք եւ շարագրեալ մեկնութեամբք, ազտապաշտաբար զրկեմք ի ճոխից զարդուց մտածականաց զբան մեր եւ զմիտ մեր մերկացուցանեմք ի ծաւալական զարդուց խորհրդոց: Եթէ բառն «առասպել» ոչ եւս յայտաբերէ զիմաստս «հանելուկ» եւ «առեղծուած», կամ «եղծանել» այժմ բառ է անիմանալի եւ ոչ ամփոփէ զիմաստս «բանալ, փակել», թէ «առեղծանել» ոչ այդ եւս ըմբռնի որպէս «լուծանել», կամ թէ հո-

37 Յովտ՝ փոքրագոյն ի նշանագիրս երրայերեմի, նշանախեց, գիր, տառ, կէտ, նիշ:

38 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆ, *Նուագք*, հատոր Բ., Վեներտիկ 1857, 98: «կեանք», 1841:

ծեալ բառն «անդիմակաց» ոչ եւս ցուցանէ զգեղչումն որակի ունակութեան դիմադիր լինելոյ իմեմն³⁹, որպէ՞ս մարթի թարգմանել զքերթուածն «կեանք», որոյ պատկերք հիւսին բառիւքս այսոքիւք, նոքա են անգեղչելի խորհրդազարդք եւ լսելի հիւսուածք քերթողութեան Ալիշանի:

«ԱՌԵԱԼ ԶՈԳԵՆԿԱՐ ՓԵՏՈՒՐՆ»

Ապաքէն, առհաւատչեայ յարակայութեան գործոց Ալիշանի, որպէս եւ ամենայն քերթողի, են տարերք գեղագիտութեան նորա, որք բացայայտեն զինքնատիպ եւ զիսկատիպ երեւոյթս գրականութեան Հայոց: Արուեստ քերթութեան՝ է ըմբռնումն լայնածիր եւ բազմաշերտ, եւ շատ է աստ քննութիւնն իւրայատկութեանց եւ ինքնատիպ տարերց սակաւուց քերթուածոց Ալիշանի: Եւ չէ անդէպ երկրորդել, զի առաջին իւրայատկութիւն եւ ինքնատպութիւն բանաստեղծութեան նորին՝ է լեզու դասական, որ հանդերձ իսկ խրթնութեամբ իւրք կենդանի եւ քաղցրահունչ շողայ ընդ փետրով բանաստեղծի եւ մարթի յայտաբերել զինքեամբ ծածկագրեալ զիմաստս: Լեզուս այս գեր ի վեր եւ գեր ի խոր է, քան զլեզու աշխարհաբար երկոց, նա սնանի հիւթով ոսկեղարու եւ դարուցն այնոցիկ, որք զկնի ոսկեղարու գային՝ շնորհեալ բանաստեղծութեան ազգայնոյ զթուիչս ի քերթութեան: Լեզուս այս ստէպ բերէ գերեւոյթ «հրաթափ»⁴⁰ լեզուի Նարեկացւոյ, Ալիշան ի գործ ածէ զինքնագոյ բառս Հայոց, որպէս եւ ստեղծանէ զբառս աննախագոյս, հայկազեան բառիւք արկանէ զփորձս, վերստին դարձուցանէ բառից զմթազնեալ կամ զանտես առեալ զիմաստս: Հիւսումն եւ շարագրումն կապակցութեանց եւ նախադասութեանց, ընտրութիւն դաշնահունչ բառից ստեղծանեն զպատկերս մտաց զանմոռանալիս, որք ստէպ փոխեն գերկն ի կտաւ, յերգ, յանդրի մարմարիոնեայ: Բառիւն ալիշանեան իսկ ասացեալ՝ «ոգեցկար» է փետուր նորա: «Ոգեցկար» չէ բառն Նարեկացւոյն «հոգեցկար», որ ցուցանէ «գոր ինչ ցկարեալ է հոգի սուրբ»: Ոգի ոչ իցէ նկարիչ յալիշանեան բառի, եւ ի տողի քեր-

39 Իմեմն՝ է վերստին կանգնեալ ձեւ տրական հոլովի դերանուանն «իմն», ի գործ ածեալ ընդ ձեւոյն «իմիք»: Տես «Լիակատար քերականութիւն Հայոց լեզուի», հատոր Բ., Երևան 1954, 410:

40 Հրաթափ, ածական բառ, որով Ալիշան քնորոշէ զլեզու Նարեկացւոյն ի մատենի «Յուշիկի հայրենեաց Հայոց»:

Թուածոյ բացայայտի իսկատիպ բնութիւն եւ իմաստ նորին, զի անդ ոգի է առարկայ՝ զոր փետուրն կենդանագրէ կամ վերստին ստեղծանէ: Փետուր է նկարիչ ոգւոյն, որ յայտակերպէ զոգեղէնն, ի բառիս յայսմիկ ոգի կենդանագրի, նա է բնորդ փետրոյ:

Ջոզեֆկար զիմ փետուրս
Առեալ միեմ սիրտ ի խորս
Ջարիւնս մեռեալ տալ ի դուրս
Ջոր եդ որսիկն իմ անորս:⁴¹

Յայսմ քառատողիս ճանաչեմք զքերթող, որ վերստին իւրովի կերտէ զծանաւթ թուացեալ բառն եւ ի նմին բառին հաստատէ ոչ եւ եթ զկէտ դիտման իւրոյ ընդ աշխարհ, այդ եւ զգեղադէտ ակն իւր, նա եւ բացորոշեմք զշարժառիթ եւ զնպատակ բանաստեղծութեան: Այսինքն՝ ի քառատողի տեսանեմք նա եւ զտեսաբանն արուեստի եւ զսահմանս գեղագիտութեան նորին:

Քերթուածն «Ափ յափոյ յորսիկն իմ վերացեալ» յառաջին նուագ տպագրեալ էր ի «Բազմավիպ»ի, այդ չէր նմա ստորագրութիւն, եւ չէր մարթ պարզել զձեռն քերթողի, թէ զկնի երկոտասանից ամաց ոչն իցէր⁴² տպագրեալ յերկրորդում հատորոյ «Նուագաց» Ալիշանի⁴³: Ուստի իմանամք նա եւ, զի զսքանչելի քերթուածս այս քսանեւհինգամեան Ալիշան գրեաց (յամի ՌՊԽԵ - 1845): Քերթուած ի «Բազմավիպի» ունի զհամառաւտ տեղեկութիւն, զոր բանաստեղծ բարձեալ էր ի միջոյ յերկրորդ հատորոյ «Նուագաց»: Այդ լուսաբան մեկնութիւն ընդ տողիւք ի հանգիսի ոչ եւ եթ ճշգրտէ զաւր, զամիս եւ զամ յղացման քերթուածոյ, այդ եւ յայտնի առնէ զճշմարիտ առիթ, զպատճառ յղացման նորին եւ է կենդանագրութիւն լուսաթախիծ աւուր անցելոյ. «Ի ԻԲ. աւուր ամսեանն յուլիսի գալ յանկարծ ի պատուեան Բերթոլդին դեղձանիկ թոչուն, ի վանդակէ ուստեմ անշուշտ գերծեալ, եւ ի դերեւս հանեալ զխնդութիւն նորա եւ գլոյս, ազդէ մնա

41 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, *Նուագք*, հատոր Բ., Վենետիկ 1857, 158: «Ափ յափոյ յորսիկն իմ վրիպեալ», տպագրեալ ի «Բազմավիպ»ի, ի թուին 1845, ընդ խորագրով «Ափ յափոյ յորսիկն իմ վերացեալ», «Բազմավիպ», 1845, թիւ 3, 286-287:

42 Իցէր՝ ձեւ էական քայիս չէ վրիպումն կամ սխալումն, այդ՝ գիտակցաւրէն վերստին կանգնումն յունաբան քայաճեւին:

43 Վասն անստորագիր Բերթուածոց ի «Բազմավիպ»ի գրէ Սուրբէն Շտիկեան: Պատմաբանասիրական հանդէս, 1978, թիւ 2: <http://kalantarian.org/shtikyan/work/Hod%201978-2.pdf>

անդէմ գողքս զայս»⁴⁴։ Մարթի ասել՝ քերթուածս այս է գունագեղ լուսանկար՝ որսացեալ ի սրտաշարժ դիպուածոյ, որ էանց փութանակի, եւ մարթ էր նմա սուրալ ի գիրկն մոռացման, թէ չիցէին ակն, ունին եւ ներմբռնումն նրբագգեաց արուեստագիտի։ Եւ ինքնատիպ ոճով Ալիշան որսացեալ էր զայն՝ առ ի հրաշակերտել ի հիացումն եւ ի փորձ սերնդոց։ Ոգենկար փետրով իւրով Ալիշան ընդ անորա թռչնոյն վերացելոյն շնորհէ գրականութեան Հայոց զորսացեալ կենսաթրթիւ պահ ծփանաց եւ ընդհարեւր ամս տածէ զդեղձանիկն այն գեղագրեալ, որ անդրէն գեղգեղէ ի բանահիւսեալ յաներեւոյթ վանդակի, յորում կեայ եւ կեցցէ յաւիտեան։

Քերթուածս այս է առաւել, քան զոր ինչ պատմէն։ Անդ թաքուցեալ է ծածկագրեալ բանաձեւ գեղարուեստից։ Ալիշան ընդ տողիւք ցուցանէ գերիս պայմանս կատարեալ արուեստի, եւ ոչ եւ եթ ցուցանէ, այլ եւ ի կիր արկանէ գնոսա նաեւ յերգոյս յայսմիկ։ Առաջին պայման է սքանչելի բնութիւնն, որ է ազդիչ զգացմանց, տուիչ մղմանց առ ի ստեղծաբանել, ուստի շարժառիթ այսր քերթուածոյս է դեղձանիկն, որ է խորհրդանշան համապարփակ, փոխաբերեալ բնութիւնն։ Պայման երկրորդ է սիրտն, որ է ընկալուչ ազդից, եւ ճշմարիտ արուեստ իցէ սրտագին բխումն այնր իսկ սքանչացմանն, որ մեռուցանէ զարիւն ի սրտի, գոգցես զայն ի թանաք փոխելով։ Եւ պայման երրորդ է անհրաժեշտ լեզու, որ իցէ թարգման եւ կերպաւորիչ սքանչացմանն, եւ որոյ անկ է բխեցուցանել ի սրտէ զքարացեալն ի հրաշատեսութենէ զարիւնն։ Եւ յայսմ քերթուածոյ թարգմանն այն՝ է ոգենկար փետուրն, զոր նոյնպէս ետ դեղձանիկն՝ նշանակն բնութեան, որ որպէս շարժառիթն եղեւ, նոյնպէս եւ նիւթն իցէ քերթուածոյն։ Արդ յառաջ քան զգրելն ինչ՝ քերթողի անկ է թաթաւել զբնատուր փետուր իւր ի սիրտ իւր՝ յայն կաղամար, թանաք որոյ նոյն բնութիւնն արար, եւ իմանալի է, զի ի սրտէ ծնանի ճշմարիտ բանաստեղծութիւն։ Ալիշան քերթուածով իւրով հաւաստէ, զի արուեստ է հրաշալի հնարաւորութիւն, յորում անորա որսին իցէ որսացեալ, եւ բանաստեղծ է որսորդ զգացմանց, տպաւորութեանց, պատկերաց։ Իսկ որսորդութիւն նորա իցէ ստեղծագործութիւն, ճշմարտագոյն եւ հաւատարմագոյն նկարումն ոգւոյ եւ ոգեղինի։

44 Բագմավէպ, Վեցերկի, 1845, 286: <https://arar.sci.am/dlibra/show-content/publication/1690/edition/1345/?>

Երկս այս է ճշմարիտ գլուխ գործոց մանրանկարչութեան ի տարածութեան գրաւոր բանի, յորում գոն թէ՛ հնչիւնք ծաւիւնք, թէ՛ շարժմունք ազգի ազգի երփանց եւ գունոց, թէ՛ ալեբախիւն տարասեռ զգացմանց: Եւ ամենայն ի միասին յորդեն բխմամբն ինքնածին եւ ինքնակայ: Եւ ոչ ինչ անդ ծնանի արուեստական բռնագրաւ կերպիւ: Լեզու բանաստեղծի է կենդանի եւ ախորժալուր՝ որպէս երաժշտութիւն գուարթ եւ ստէպ թախծալից:

Ալիշան ցուցանէ զբարձր արուեստ քերթութեան, եւ ազդմունք յարատեւեն ի մտաց, որոյ ընթերցեալ է զքերթուածն: Ակն մի պատուական է գրականութեան Հայոց, որ ցոլացուցանէ զբացարձակ նոյնութիւն աշխարհաց ի ներքս եւ յարտաքս: Չոր ինչ առնիցես, անդրադարձցի առ քեզ, եւ ոչ զկնի, այլ նոյնժամայն: Միտ իսկ վասն որսալոյ ինչ՝ ի վարմ արկանիցէ ածողին զմտաւ: Բանաստեղծութիւնս այս, զոր պատշաճագոյն է կոչել իմաստասիրական-քնարական առակ, կառուցանի հակադրութեամբք եւ անդրադարձիւք, անդ քերթող հմտաւրէն ի ցոյց դնէ զփոխակերպութիւնս հոգեբանական՝ որպէս դարձս իրաց ի հայելոյն: Հակադրին ընդ միմեանս նախ պատկերք երկու, ի միում յորոց քերթող ի լիճ խորհրդոց խորասոյզ ի խնդիր ելեալ է զիմացական ցաւդահոս մարգարիտ հանել անտի, եւ ի միւսում քերթող յորսորդ փոխեալ դողով սրտի զհետ պնդէ դահլիճամուտ դեղձանկին՝ «յարեալ ճապուկ յոտն ի մատն»: Յրնթացս պատմասացութեան⁴⁵ որսորդ դառնայ յորս որսին, թաշկինակ նորա, որոյ հանդերձեալ էր ի վարմ ունել զհաւն, անդրէն դառնայ ի թակարդ հոգւոյն սեպհականի, եւ ի մեկնել դեղձանկին, որ աւդահար բաղաձայնութիւ⁴⁶ «տայ թեւ թեւթեւ ի թռիչ»՝ սիրտ որսորդի յաւիտեան ի բանդ անկանի: Կրկնեցուցութ կամ ինքնադարձումն միոյ պատկերի կամ գործողութեան ինքնին յինքեան, որպիսիք են անդրադարձք ընդ դիմակաց հայելիս, նկարչաւրէն ստեղծանեն ի բանաստեղծութեան զբանդ դիտելի եւս, յորմէ չիք ազատումն, եւ երեւցուցանեն զանդրադարձային մտածողութիւն քերթողի, միանգամայն վերածեալ զքերթուած ի նախատիպ յարադարձութեան⁴⁷ յարուեստի, որ, կարծեմ, նոյնպէս

45 Պատմասացութիւն՝ ի լեզու արդեան «պատում» անուանի:

46 Բաղաձայնոյթ՝ alliteration (լատ.՝ ad (յայտ առնէ իմաստ յաւելման, լրման) + littera (ստու.) > alliteratio):

47 Յարադարձութիւն՝ լատ. recursio, հեղինակային նորաբանութիւն, ինքնադարձումն ինքնին յինքեան (նոյնպէս նորաբանութիւն), կրկնեցուցութ, անդրադարձ:

աննախադէպ է ի գրականութեան Հայոց: Անդրադարձ ի լեզու լատինացւոց կոչի *recursio*, որ բառացի նշանակէ «դարձ անդրէն, վերստին դարձ»:

Երկոտն եւթնավանգ տողից սահեալ առ աշաւք՝ ի մտի կենդանադրեն զբանս զրուցից, եւ ստէպ բաղաձայնոյթք ընդ հարեւր ամս զարթուցանեն եւ լսելի առնեն զձայնս այնր առուր ի սրահի:

Յոլանք տպաւորադաւանութեան⁴⁸ ակնյայտաւրէն եւ ակնահաճոյ կերպիւ զարդարեն զքերթուած եւ զտպազարդութիւն⁴⁹ ազդեն երեւակայութեան: Տպաւորութիւնք քերթողի էին այնչափ թարմ, ուժգնակի եւ հոգեցունց, զի եւ քերթուածն կրէ միանգամայն զթարմութիւն զգացմանց եւ զցնցումն ոգեղէն: Եւ ամենայն համաւրէն բխէ ի վարպետութենէ եւ յոճոյ քերթողին: Եւ ոչ վարանիմ համարձակաւրէն անուանել զԱլիշան նահապետ տպաւորադաւանութեան Հայոց, զի էր յառաջ քան զլինելն տպաւորապաշտութեան, որ սկիզբն առնու ի գաղղիական գեղանկարչութենէ եւ ի լեզու գաղղիացւոց կոչի *impressionism*: Զաւր սրահի եւ զլոյս արեւու, զշարժումն եւ զփոփոխումն աւզոյ եւ լուսոյ այնչափ շքեղաւրէն վրձնեալ է Ալիշանի, զի չիք կասկած եւ երկմտումն վասն այնորիկ: Պատկեր դեղձանկին, ծաւիւն եւ ծիծաղ նորա, փետրանիստ վրձնահարուածք լուսականք ի պարանոց նորին, տրոփ եւ թրթիւ ընդ աղուափետրովք սոսորդի⁵⁰ իբրեւ «ծաւիւնս որոնայր», թեւահարումն աւզոյն ի թուչելն յետեղէ յետոյ⁵¹, սրտի թպիրտն աւամայ որսորդին, ելեւիջումն զգացմանց, ամենայն պարագրի ամփոփի ի պատշաճաւոր շրջանակի, որ հանգուցանէ զխրատ վերջաբանի ընդ նախաբանի խորհրդոյն: Գեղազէտ բանաստեղծն իւրապատուկ թեթեւասահ զրուցատրութեամբ ակնարկելի եւ շաւշափելի առնէ նաեւ զմտածումնս, եւ ի պատկերի մտաց ընթերցողի զշրջանակս զայս զարդարէ արդեամբ խորասուզմանց իւրոց՝ դիւտիւ մտաց, որ ի շարադրման գեղագիտաւրէն փոխաբերի փոխակերպի յիր ակնահաճոյ՝ ի մարգարիտ ազնուագոյն հանեալ ընդ Հորմոս⁵²:

48 Տպաւորադաւանութիւն՝ տպաւորապաշտութիւն, գաղղ. *impressionism*:

49 Տպազարդութիւն՝ տիպ գարդարուն, շքեղ տպաւորութիւն:

50 Սոսորդ՝ կոկորդ, շնչափող:

51 Յետեղէ յետոյ՝ ի վայրէ ի վայր: Ետոյ՝ է հնագոյն ձև բառիս «տեղի», սեռական ցոյցն էր «ետեղ»: Վասն այսորիկ տե՛ս Հր. ԱՅԱՌԵԱՆ, Արմատական քառարան, հատոր Դ., 393:

52 Հորմոս՝ ցեղաց ի ծոցոյն Պարսից, անուամբ նովին է կղզի: Զմարգարտէ Հորմոսի խաւսի եւ Մեսրոպ Թաղիադեանց ի մատենի «Պատմութիւն

Ես նստի ի դահլիճ
 Ի խորհրդոց սահեալ լիճ,
 Եւ Կամենայց⁵³ զինն շուրջ
 Պար յաւելոյր իմաստ լուրջ,
 Եւ ես հաժեալ խորասոյց
 Մինչ զմտաց քամել հոյգ,
 Թուէի հանել ընդ Հորմոս
 Ջինջ մարգարիտ ցաւդահոս⁵⁴:

Քնար Ալիշանի ունի զաղիս տարահունչս եւ ազգի ազգի կերպս քերթուածահիւսման: Անդ շար քերթուածոց խորագրեալ «Երգք հանգրուանաց» է զմայղելի հովուերգութիւն քաղցրանուագ, յորում համարէն դաշն ներհիւսին տեսարանք բնութեան, լերինք, դաշտք, գառինք եւ եզունք, մանուկ տուարած, հիւղ հովուական, երեւոյթք լուսականք եւ պայծառք, երեւակեալք վետ վետ հարուածովք զուարթաշունչ վրձնի, որ Ալիշանի եւ եթ առանձնաշնորհեալ է: Ի տեսարանի ելից արեւու՝ շողիւք արեգական որպէս առիջիւք⁵⁵ Ալիշան արկանէ զգորգ հայկական՝ նռնենի եւ չիկա-կարմիր գունովք, արեւելեան կամարովք, անդ հրնկէց է շուրթն լերին, ծաղկածինք՝ կողք լերին, որոց արբեալ է զլոյսն կենսատուր եւ զխանձ առեալ ի բոցոյն: Այդ թէ եւ քերթուածս այս «Ելք արեւու» զարդարուեստիւ իւրով զգունավառ եւ զգեղահիւսեալ տիպ գորգոյ բերէ մտապատկերաց ընթերցողի, միանգամայն մատուցանէ եւ զտեսարան յարաշարժ եւ յարափոխ, որոյ չէ արձանացեալ ի պահու անցելոյ, այդ է «հրաքափ» բանահիւսումն ճեպասահ վայրկենից յարասլաց ներկայի: Չի անդ ճաւճուն են կամարքն արեւելից, որք տատանին փողփողենէջ, առէջք շուրջ առնեն պար, երերան շամանդաղք, հետ զհետէ բոլորի ջահ չիկա-կարմիր, «քաժակ ծաղկանց զցաւդ նրբին քամէ ի շունչ զովարար»: Եւ բանաստեղծական իրաժման ինքնաւրինակ կերպիւ Ալիշան ի միում եւ ի նմին պատկերի ոչ եթէ միաձուղէ համադրէ, այդ նոյ-

հին Հնդկաստանի» (1841), «... մարգարիտ ազնիւ յոյժ, քեպետ ստորին քան Հորմոսին Պարսկային ծոցոյ»: Դիւան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան, Երեւան 1993, 527:

53 Կամենայք՝ մուսայք:

54 ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻԾԱՆ, *Նուագք*, Բ., Վեներտիկ 1857, 158: http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/haygirq/book/nuagqB_1857_index.html

55 Առէջք՝ երկայնական քելի յարմարեալ առ յանկանի զգորգ: Լայնական քել գորգոյ կամ կտաւոյ կոչի քեզան: Առէջք եւ քեզանք ի միասին կազմեն զգորգ:

նական վարկանի զսիրտ բնութեան եւ զսիրտ մարդոյ, զի որպէս ցաւդաքամ սիրտ ծաղկան, նոյնպէս եւ հրճուահեղց սիրտ մարդոյ

Ի ծոցի լեալ յայդ յայդմէ
Զերանգս յիմքեան նկարէ,
Եւ որքան յելս արփին յամէ,
Ինքն գիրնուանս յերկարէ:⁵⁶

Այդու պատկերաւ իսկ գոգցես Ալիշան պարագրէ գաշխարհ համայն ի մէջ երկոցունց կիզակիտաց՝ մի որոց է արեւ՝ յորոյ բխին առէջք խայտաճամուկ գորգոյ, եւ մեւսն է սիրտ՝ յորում վերստին միաբանին կիզակիտին շառաւիղք: Զգածութիւն զմայդմանց բերէ ընդ իւր գերաժշտականութիւն քերթուածոց եւ բնոյթ երգոց տայ զթեթեւ կշռոյթ բանատողից: Ի նմին քերթողական աշխարհի՝ «յերգս հանգրուանաց», հովուամանուկ թափեալ գըռն անուշակ՝ առաջնորդէ խաշին ի լերինս ի վեր, յորոց անկեալ ի ձորս՝ վտարակ⁵⁷ առուք կազմեն զվտակ մանուածաւալ, որ գայ շարժել զխորշխորչեայ անիւս՝ որք զալեւր հոսեն: Ի պատկերի համաւրէն միահիւսի ամենայն ընդ ամենայնի, եւ չիք ինչ խանգարիչ երջանկութեան մարդկայնոյ:

Մակդիրք Ալիշանի ցյազեցումն պարարեն ամենայն զգայարանսն, զի ոչ երբեք ի կիր արկանին առ ի յանգաւորել զբանատողս, առ ի յարմարել զվանդս, զոտս, զկշռոյթս: Ալիշան է իսկատիպ բանաստեղծ, քանզի քերթուածք նորին չեն ոտանաւորք, այդ ճշմարիտ ցոլք բանաստեղծական յղացման, որոյ ձեւ եւ բովանդակութիւն միանգամայն բխեն եւ պատշաճին միմեանց: Զարդք ալիշանեան քնարի են ոսկեճամուկ գորգ, փողփողենէջ կամարք, հրընկէց շուրթն եւ ծաղկածին կողք լերանց, սէր հրածորան, աստղակոհակ ծով եւ բազում այլ զմայրեցուցիչ տարերք:

Առատութիւն բաղաձայնութից վկայէ գերաժշտական նրբագոյն զգայարանէ քերթողին եւ վասն առանձնայատուկ ուշադրութեան նորին առ հնչումն բանաստեղծութեան: Դարձեալ զամենայն բաղաձայնոյթ գոյացուցանէ ոսկերչի բծախնդրութեամբ, այնպէս, զի ոչ երբեք առաւել հնչեղ եղիցի ձայնակցութիւն շարահիւսեալ բառից, քան զոր ինչ ասիցեն նոքա ի միասին:

56 ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, նուագէ, հատոր Բ., Վեներտիկ 1857, 178: «Ելք արեւու», 1840:

57 Վտարակ՝ վտարանդի, տարագրեալ:

Եթէ առանցք քնարերգութեան Ալիշանի են սէրք առ Աստուած, առ հայրենիս, առ բնութիւն, որք ընդ միմեանս միահիսեալ են եւ իսկութեամբ իւրեանց միաբանեալ հակամիտին⁵⁸ ի մի եւ նոյն կիզակէտ, ապա քնարերգութիւնս այս ստէպ գոյանայ ի հոգեկան եւ ի մտաւոր փոթորկի, զոր առթեն բազմաբնոյթ հակադրութիւնք, որք էին արտաքս եւ ի ներքս նորա: Երկուութիւն անձին, երկուութիւն զգացմանց, երկուութիւն ընկալմանց... Ամենայն ինչ երեւի ի հակադրութիւնս, եւ գրիչ Ալիշանի ընդ ամենայն ուրեք երեւակէ զհակադիր պատկերս, եւ զայդ առնէ բարձու արուեստիւ իւրով: Այսու իսկ արուեստ Ալիշանի յաճախ ակադճուն է հակադրապատկերաւք, որ յայդոց contrast կոչի:

Յստակագոյն նշան ներանձնեան երկուութեան, որ երկատէ զստեղծաբանութիւն իսկ Ալիշանի, է աւտարումն յիւրմէն իսկ էութենէն ալեւոր Նահապետին այնորիկ՝ որ յանդգնեցաւ դիմադարձել ընդ իւր՝ գերապատուելով «գանբաւական, գաւտարացեալ, ի բնիկ հայկական ոճոյ այդագացեալ, զխղճուկ լեզու» ընդ «վսեմական գրոց լեզուին» եւ «կալալ գրիչ ընդ գրչի»⁵⁹:

Ալիշան յաճախ հանդէս բերէ զհանդիպադրութիւնս⁶⁰, որք ոչ սոսկ պարզ հակադրութիւնք են եւ ոչ հականիչ բառիւք կառուցանին, այդ բազմաշափութեամբ իւրեանց զանհեթեթութիւն եւ զբաղդատականութիւն⁶¹ մարդկային կենաց ցուցանեն ի զուգակշռութիւնս⁶²: Շղթայ ներհակութեանց անցանէ ընդ բազում քերթուածս Ալիշանի, յորոց է «Ծաղր թէ արտաւար»⁶³, որ ի վերնագրոյ սկսեալ ցաւարտն զառեղծուած մարդկային էութեան կշռէ նժարիւք պատկերաւոր հանդիպադրութեանց եւ թուի՝ դիտէ զբազմաշափութիւն մարդկային գոյի ակամբն վերնայնով, ի դիտակիտէ արարչին: Եւ բանաստեղծութիւն նմանի տեսողական պատրանաց ի գծանկարի «Յարաբերականութիւն»⁶⁴ (1953) նիդեռ-

58 Հակամիտել՝ հակել եւ միտել միանգամայն:

59 «Բազմավէպ», 1847, քիւ 12, 188: <http://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Bazmavep/1847%2812%29.pdf>

60 Հանդիպադրութիւն՝ հակադրութիւն, ներհակութիւն:

61 Բաղդատականութիւն – յարաբերականութիւն, անգլ.՝ relativity:

62 Զուգակշռութիւն՝ զուգադրութիւն, համեմատութիւն, հաւասարակշռութիւն, չափորոշումն:

63 Նուագէ, հատոր Բ., Վննետիկ 1857, 109:

64 <http://dianov-art.ru/2014/01/28/test-eshera/maurits-cornelis-escher/>

լանդացի նկարչի՝ Մաւրից Եշերի (Maurits Escher), յորում իւրաքանչիւր ոք բնակէ ի սեպհական աշխարհի եւ ոչ կարէ քայլել ընդ յատակ այդոյ բնակչի, քանզի ամենայն ոք ունի զսեպհական ըմբռնումն հորիզոնի եւ ուղղաձգութեան, սակայն ամենայն ոք գործածէ զմի եւ զնոյն սանդուղս:

Միւն յար ի սկիզբն, ոմն յաւարտ
Ներակրթին⁶⁵ հանապագ,
Եւ ոմն ի վէմ կոթողէ,
Մեւսն յանյատակ ի յաւագ.
Նա եւ որ հիմն է սորա
Լինի միւսոյն ի ձեղուն,
Եւ լուսանցոյց՝ ի դարանս
Փոխանակին երկոցուն...

Ի քերթուածոյ «Խաղաղութեան ձայն հնչեացի» պատկերք առատագոյնք են, հանդիպադրութիւնք վառ եւ յորդաբուխ՝ յախուռն ոճովն Նարեկացւոյն, այդ երբեմն ողբոյ խորենացւոյն բերեն գերեւոյթ: Եւ ստէպ նիւթ միսի ի յետին կարգ, զի յառաջ եւ գեր ի վերոյ քան զմասնաւոր նիւթ քերթուածոյ իցեն գաղափարք յաւէժականք առ որս յարնչի քնար Ալիշանի երկոքումբք բեւեռաւք պատկերաց: Եւ գլխաւոր առանձնայատկութիւն ալիշանեան հանդիպադրութեանց է զի թանձրացեալ գաղափարք կերպաւորին ի սահմանմունս ընդ հուպ փոխելն յասացում⁶⁶, որ ի լեզու յունաց կոչի ἀφορισμός:

Կէսք սանձակոծք եւ կէսք անսանձք,
վարիչք վարեալք յապշոպ⁶⁷ ի նոյն,
Ոչ գրկեալն հանդարտէ,
ոչ գրկահար⁶⁸ խնդայ ընդ հարուած.
Ամաչէ յաղթական,
փառաւորի յաղթեալն յամաւթ,
Կապեալն ոստուցանէ,
եւ որ կապէն՝ զինքն վարակէ⁶⁹.
Որ տապալէն ու որ տապալին
դէմ ընդդէմ կան զգողանի.

65 Ներակրթել՝ քաջ կրթել, ներվարժել, հմտացուցանել:

66 Ասացում⁶⁶՝ աստ՝ քանձրացեալ գաղափարք ի սահմանմունս, փոքրիզմ:

67 Ապշոպ՝ խռովութիւն, աղմուկ, շփոթ:

68 Զրկահար՝ զրկեալ:

69 Վարակել՝ կապել, կաշկանդել, պարանել, պատել, համակել:

Անհասիցն ճեղնարձակի՝
 եւ առճեղնեայց ապախտաւորի:
 Հարաւ յանաթս որոտահուրս
 աստուածաբարձ գէնն հաշտարար
 Ի խոնապել հանճարեղին
 իմաստնալ կարծեաց պանդոյր⁷⁰.
 Լարեցան լեզուի, լցան
 աղեղնաբանի⁷¹ ի հրապարակս.
 ...Լոնցենն ծերի, գ'ի համբակաց⁷²
 խելապատակ գեղաւ հանճար.
 Ամաչեսցէ իմաստուն.
 լուռ լիցի արդար, զի նոր է դարս

*Գաղափարաց հոծումն եւ թանձրացումն ի բանի՝ է ընդա-
 բոյս ուրոյն յատկութիւն Ալիշանի, եւ բազում ինչ ի նոցունց
 փոռեալ է ի քնարերգութեան նորին: Ժողովրդեան պարզոճ եւ
 խորիմաց ասացուածոց լծակիցք են նոքին, եւ անկ է ժողովածոյ
 ալիշանեան ասացուածոցն եւս կազմել, ի տիպ որպիսեաց են
 զատուցեալքս այս:*

- Ուր երկուցն է կէտ ըղձից՝ եւ սիրտք անդ գումարին⁷³:
- Բաղդ արագոտն յերթալ, ի գալ՝ գայթ ի գայթ⁷⁴:
- Ո՞ր աւգուտ քեւոց աստէն՝ թէ քոչանաց չափին սահմանի⁷⁵:
- Հայեա՛ց յանցեալսն եւ գալիս, եւ ծանիցես զքեզ քաջ⁷⁶:

*Եւ արդ, զի չէր հնար ի միում ակնարկութեան լրացուցա-
 նել զտեսութիւն ստեղծաբանութեան Ալիշանի, յաւելում եւ եթ,
 զի բազում են անծանք խորութիւնք քնարերգութեան նորին, եւ
 սուգումն անդր զտաւն զմայղանաց պարզեւեսցէ եւ առթեսցէ
 զգիւտ ազնուագունից մարգարտաց բանի, բազում ինչ անտի
 տակաւ տակաւ ի յայտ եկեսցէ, եւ առաւել ծաւալեսցի պարագ-
 րութիւն մեծութեան ծովուն:*

70 Պանդոյր՝ անմիտ, յիմար:

71 Աղեղնաբան՝ դիմախաւս, ճգող զբանս թիւրեալ, մոլորեալ, խտտորեալ
 աղեղամբ:

72 Համբակ՝ աշակերտ, դեռաբոյս տիաւ:

73 ՂԵՒՈՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, *Նուագէ*, հատոր Բ., Վենետիկ 1857, 117: Բան. «Ան-
 ցանէ եւ այդ»:

74 Անդ եւս՝ «Անցանէ եւ այդ»:

75 Անդ, 51: «Առ քանասերին»:

76 Անդ, 140: «Առ քարճարմիտ»:

Ի հեռաստանէ դարուց առաւել անհպելի լինի առասպելացեալ կերպար Ալիշանի, որ պատկառազգու տեսլեամբն իւրով բերէ զհանրական տիպ լուսադաւան նախնեաց մերոց եւ զաւրինակ խորհրդագգեաց մարգարէիցն: Ի կիտի բաժանմանց ճանապարհաց հնոյ եւ նորոյ, անցելոյ եւ գալեաց ընդ կաղնեաւ բազմեալ է նա որպէս անմահ ալեւորն զրուցից Հայոց՝ առ ի ցուցանել զուղի գանձուց աներեւութից: Եւ ոչ եւ եթ ուղեցոյցն է անվրէպ, այդ եւ է ոգեղէն ուղեկից զճանապարհայն, եւ միանգամայն է նոյն խորհրդալից ուղին իսկ: Բարի եղիցի երթ մեր ընդ ճանապարհն այն:

ԼՈՒՍԻՆԷ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

Summary

ALISHAN'S POETIC ART

LUSINE AVETISYAN

Alishan is an exceptional and phenomenal writer, whose lyric poetry can and should become the subject of interdisciplinary research, linguistic and literary studies at the same time, because it allows comparing the displays of two linguistic thoughts of the same person, and also makes it possible to see the advantages and disadvantages of classical and temporarily literary languages, in relation to language toolkits.

Since the poetic art of any writer is a collection of original, specific, expressive, impressive elements of his work, the first feature and originality of Alishan's poetry is the classical language, which only by itself fully reveals its own encoded meanings. His poems written in grabar cannot be translated into modern Armenian without semantic, sound and image losses. Carefully selected epithets, abundantly used alliterations, by not simple antonymic words depicted contrasts reveal Alishan's refined, penetrating look and subtle ear and his deep perception of the picturesque and musicality of the world.